

La problemàtica de la metal·lúrgia del coure en els grups socials del III mil·lenni al País Valencià

Francesc Gusi i Jener *

Resumen

En el presente trabajo se plantea el estado de la cuestión respecto a la evolución del poblamiento humano y su desarrollo tecnológico durante la etapa calcolítica. Se hace repaso de las distintas propuestas de periodización realizadas a lo largo de los últimos años por los prehistoriadores valencianos. Se describe también dicho desarrollo cronocultural en las tres áreas territoriales del País Valenciano y sus interrelaciones.

Abstract

This work presents the state of the question regarding the evolution of the human population and its technological development during the calcolithic age. Review of the different phases proposals is made carried out along the last years by the valencien prehistorians. It is also described this crono-cultural development in the three territorial areas of the País Valencien and their inter-relationships.

Parlar avui en dia de l'estat de la qüestió del desenvolupament dels grups humans que van ocupar les terres del País Valencià al III mil·lenni, no es pas gaire fàcil, ni planer. Fa uns anys, això no representava cap problema conceptual, s'havien establert uns esquemes evolutius cronoculturals amb base a les troballes de cultura material, provinents de recerques de camp poc acurades, degudes a la metodologia de l'època, i també a la vegada de les troballes fetes per gent afeccionada sense cap objectiu científic, i per romanalles casuals fetes per pur atzar.

A l'any 1962, el professor Tarradell amb la seva fina percepció dels problemes relacionats amb temes arqueològics, va assajar de sintetitzar l'anomenat període eneolític a les terres valencianes, volent centrar com sempre feia, els aspectes mes punyents. Al marge dels paradigmes de la seva època i dels tics tipologistes també a la

moda, el seu treball "*El País Valenciano del Neolítico a la Iberización*", fou el segon toc d'atenció, puix ja al 1959, en una comunicació al "VI Congreso Nacional de Arqueología" celebrat a Oviedo, centrava la problemàtica del poblament eneolític valencià, especialment referit a la gran quantitat de jaciments d'enterrament coneguts, i subratllant la manca de poblats. Enric Pla, membre del Servei d'Investigacions Prehistòriques de la Diputació de València (SIP), per un altre cantó, va sistematitzar al 1958 els enterraments col·lectius al País Valencià. Poc més tard Enric Llobregat, director aleshores del Museu Arqueològic Provincial d'Alacant, establí una resituació d'aquest període. José Aparicio, investigador del SIP de València, per la seva part, estructurà una sistematització clàssica, que és seguida pel professor Rafael Ramos Fernández, i constituïda de la següent manera:

*Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Diputació de Castelló. Apartat 316. E-12080 Castelló de la Plana. <arqueologia@dipcas.es>

- **Eneolític I** que comprèn els darrers moments del neolític (c. 3000 fins al c. 2600/2500), anomenat també eneolític inicial. Constitueix el darrer moment d'hàbitat en cova. Presenta ceràmiques incises de tradició neolítica; apareixen els primers vasos carenats. Abundosa presència de puntes de fletxa, sense especificar-se de quin tipus. Enterraments col·lectius a coves inhabitable.

- **Eneolític II** (c. 2600/2500-2000). Aparició de l'horitzó del vas campaniforme. Encara s'habiten les coves, però es comencen a construir poblats a l'aire lliure a llocs planers i presentant certa organització protourbana. El vas campaniforme és del tipus incís (Somaén-Salomó, al principi, i l'Internacional-Marítim, després.

- **Eneolític III**, (c. 2000-1700). Construcció de poblats d'altura fortificats, amb l'urbanisme més desenvolupat i complex. Pervivència de tots els estils del vas campaniforme.

- **Etape de Transició** (c. 1700-1600) inici del període del bronze valencià, fase antiga. Enterraments col·lectius amb aixovars pobres. Apareixen els següents elements: punyals de llengüeta, botons en V, braçals d'arquers. Presència de vasos campaniforme evolucionats, punxons de coure i d'os, no gaire abundosos.

A l'any 1983, Ana Mª Muñoz, va presentar un estat de la qüestió a les "Primeres Jornades d'Arqueologia de la Universitat d'Alacant", amb la ponència titulada "El Eneolítico en el País Valenciano y Murcia". On repassava el panorama general de manera molt sintètica. En primer lloc, dona gran importància al fet que el món eneolític del sud-est i d'Andalusia, caracteritzat per poblats fortificats i pels enterraments megalítics, com a conseqüència de l'aparició d'unes societats altament organitzades i jerarquitzades. Per contra, pensa que al País Valencià, on existia un fort substrat neolític, típic de societats agrícoles, fa que no existeixi la susdita organització social i, per tant, les esmentades formacions socials no tenien la capacitat necessària per a construir grans monuments d'enterrament col·lectiu; però l'autora pensa que per la seva manera de viure i, per la seva cultura material, sí fou possible adoptar els rituals funeraris, àdhuc els enterraments col·lectius, però sense canviar les estructures socials més comunitàries, i per tant, sense assolir més concentració de poder.

En la seva teorització, explica que el fet de la implantació dels models d'assentament en poblats des dels hàbitats cavernícoles, és explicable pels canvis climàtics haguts i per la millora de les

condicions de vida que representa el establir-se en vivendes a l'aire lliure. Així, segueixen enterrant a les coves mercès a una vinculació amb les tradicions familiars neolítiques, i a la vegada adoptar els nous ritus funeraris provinents del sud-est. Per això tampoc es troben coves artificials d'enterrament col·lectiu al País Valencià. Per una altra part, l'art llevantí tindria uns estrets llaços culturals amb els enterraments en cova. La qual cosa no arriba a esbrinar l'autora. Segons ella, existeix una continuïtat de poblament al País Valencià que enllaçaria el món neolític amb l'eneolític. Creu en una gran força cultural difusora, donada la unitat de l'eneolític mediterrani, tan des del punt de vista ideològic, com de la cultura material. Així a Catalunya les influències serien ultrapirenaïques i al País Valencià, meridionals.

Poc després, a l'any 1984, dins del marc del Col·loqui referit a "El Eneolítico en el País Valenciano", celebrat a Alcoi, Joan Bernabeu, presenta una ponència amb el títol "El Eneolítico valenciano: ¿horizonte cultural o cronológico?", títol que sembla a primer cop d'ull, plantejar per primera vegada una pregona i nova problemàtica, encara que hem de senyalar que el *Dictionnaire de la Préhistoire* d'André Leroi Gourhan diu al respecte del mot calcolític, "...període on l'utilatge principalment en pedra pot ésser completat amb objectes de coure.(...) Un ús més recent, encara que minoritari, tendeix a donar-li un sentit principalment cronològic: és anomenada llavors calcolítica qualsevol indústria, àdhuc sense coure, contemporània d'una civilització utilitzant aquest metall".

En un altre ordre de coses, l'autor no creu que l'aparició dels poblats, tradicionalment adscrits a l'eneolític del País Valencià, sigui deguda a cap influència del món cultural calcolític de los Millares d'Almeria.

En primer lloc, per a Bernabeu ja es trobaven al País Valencià, a les darreries del IV mil·leni, poblats neolítics amb sitges, situats a les terres planes, ocasionalment utilitzats posteriorment com a sepultures (Vil·la Filomena, i l'Atarcó de Bèlgida); alguns d'ells ja amb materials eneolítics, com per exemple els esmentats, encara que en aquest cas pertanyents a l' "horitzó campaniforme de transició" (HCT), però amb una clara prolongació des del neolític final.

L'existència a l'Ereta del Pedregal d'un nivell clarament adscrit al neolític final II de la seva sistematització, demostraria l'existència de poblats neolítics. Per tant, segons ell, els jaciments que presenten sitges poden ésser considerats neolítics

finals. Bernabeu encara utilitza la terminologia clàssica i planteja anomenar eneolític inicial a l'etapa cronològicament paral·lela al calcolític del sud-est, però molt lligada al neolític final valencià; l'eneolític ple, seria "l'horitzó campaniforme de transició". En resum, l'esmentat investigador volia plantejar que l'eneolític al País Valencià, no era una cultura diferenciada, sinó un període evolutiu a partir del neolític final. La influència del calcolític del sud-est farà que l'eneolític valencià es transformi en l'"horitzó campaniforme de transició".

Els poblats neolítics es generalitzen des de la segona meitat del IV mil·leni. Així el calcolític del Sudest peninsular presenta models de poblaments fortificats, que no es troben al País Valencià. Per tant, el substrat neolític valencià perdura al llarg del III mil·leni, fins l'arribada del vas campaniforme que representa un canvi amb la presència del coure i que Bernabeu anomena "horitzó campaniforme de transició" que és quan apareixen els emmuratllaments i la ubicació a llocs alts.

Per una altre banda, els enterraments es un problema que segons aquest autor no està resolt. Puix l'atribució dels enterraments col·lectius a l'eneolític no sempre queda clar.

La cultura material tampoc li sembla concloent, ja que els materials del neolític final i els anomenats eneolítics precampaniformes són prou semblants, com les puntes de fletxa aparegudes en el nivell inferior de l'Ereta i les dels nivells superiors. La ceràmica per un altre cantó, quasi sempre llisa, presenta formes del tipus plat, escudella, plàtera, cassoles, olles i gerres i marquen una gran diferència amb la terrissa del neolític mig i antic, encara que ja es troben al neolític final. La manca d'utilitatge metàl·lic o d'activitats metal·lúrgiques es palesa. Nogensmenys, existeixen elements materials que relacionen ambdues àrees territorials, Sudest i País Valencià a l'eneolític, representades per influències ocasionals de la cultura de los Millares: plats de vora exvasada, campaniforme marítim, ídols plans i oculats, materials d'ornaments i objectes fets amb matèries exòtiques (ivori i ambre), així com el campaniforme cordat i les comptes d'aletes i glòbuls provinents del nord transpirenàic.

Bernabeu creu que la absència dels enterraments megalítics és una manca d'influències meridionals, encara que jo personalment penso que més aviat és una carència deguda a la manca d'unes estructures político-socials sòlides en els grups eneolítics valencians, amb una organització

de poder més simple, però no pas de l'absència d'influències, que existeixen, encara que reduïdes.

Així, el vertader eneolític o calcolític estaria representat per "l'horitzó campaniforme de transició", mentre que les anteriors etapes serien neolítics finals, encara que molts grups perviuren cronològicament paral·lels al calcolític del Sudest peninsular.

Resumint, aquest investigador proposa que l'etapa eneolítica no és sinó una perllongació evolutiva en el temps del món cultural neolític.

A l'any 1988, aquest mateix autor ja transforma de manera clara l'esquema anterior amb el següent:

Classifica el neolític en dos grans etapes,

- **Neolític I** -c.5000-3400 aC.- (antics neolític antic i mig)

- **Neolític II** -c.3400-2500 aC.- (antics neolític final I i II).

Així les darreries del neolític II, s'han de denominar "horitzó campaniforme de transició", que a la vegada ompliria la fase temporal fins el període del bronze valencià. Aquesta sistematització s'ha basat fonamentalment en les estratigrafies de les coves de l'Or i Cendres.

El neolític II quedaria ratificat gràcies als jaciments de l'Ereta del Pedregal, fase I, la Macolla, les Jovades i cova d'en Pardo, fase II.

A la vegada aquest període es subdivideix en altres dos subperíodes que anomena, neolític IIA i II B.

El neolític IIA es detecta a la cova de les Cendres, fase V; cova de l'Or, fase III; i cova d'en Pardo, fase II, és paral·lel·litzable amb la cultura de Chassey i potser amb els sepulcres de fosa catalans.

La cultura material vindria determinada per ceràmiques esgrafiades i pentinades, plats d'ala plana, vasos amb coll i cos el·lipsoïdal. Es coneixen dues datacions de C-14 provinents de la fase V de Cendres: 4040 ± 80 BC (no valorada per l'autor) i 3380 ± 110 BC (c. 3400-2800 BC).

El neolític IIB o horitzó precampaniforme, antic neolític final II i eneolític inicial) es trobaria a la cova de les Cendres, fase IV, als poblats de l'Ereta del Pedregal, nivells I i II, la Macolla, les Jovada i Niuet (c. 2800-2200/2100 BC).

La cultura material està caracteritzada per la desaparició dels esgrafiats, l'existència de ceràmiques fines incises, decorades amb triangles farcits d'impressions a punxó, coneguts al neolític final andalusí i, per la quasi desaparició de totes les altres decoracions. També es destaca la presència de formes hiperboloides, plats, plàteres, bols o

escudelles, cassoles, i la quasi nul·la presència de plats d'ala plana; la pèrdua de les nanses i l'aparició d'elements d'aprehensió tipus mugró, a vegades perforats i del tipus llengüeta; aparició de formes de ceràmica amb carena o espatllera; gran presència de puntes de fletxes de sílex de retoc pla bifacial, i plaques de sílex. La indústria òssia és generalment pobra, constituïda per punxons, passadors i espàtules. El mateix passa amb els elements d'ornament (penjolls acanalats, calafat, i ovals de petxina, botons, grans, ídols plans i oculats, cruciformes i bètils). Els hàbitats se situen al pla, sense recintes defensius, formats per cabanes excavades al sòl, sitges, foses, etc. Els enterraments col·lectius es realitzen a les coves naturals. Migrada presència de peces de coure (punxons i algun que altre cisell, sempre amb aixovar funerari). Un aspecte a subratllar es la nul·la evidència de la metal·lúrgia.

Les datacions absolutes conegudes fins ara són: fase IV de les Cendres: 2750 ± 120 BC; les Jovades: 2710 ± 90 BC, 2860 ± 60 BC, 2420 ± 60 BC i sitja 5 del Niuet, 2650 ± 80 BC.

- **Neolític IIC, o "horitzó campaniforme de transició" (HCT)**, (2200/2100-1700 BC).

La més antiga representació d'aquesta ceràmica la constitueix la decoració impresa, i es troba en el registre de la cultura material de l'Ereta del Pedregal, fase III, cova de les Cendres, fases III i II, Arenal de la Costa, i dels poblats del Camí de l'Alfogàs, Beniprí i l'Atarcó, tots ells a Bèlgida. Datacions absolutes obtingudes a l'actualitat: fase II de Cendres: 2260 ± 120 BC, 2330 ± 160 BC; i l'Arenal de la Costa: 1940 ± 80 BC. El complex ceràmic segueix essent el mateix (aparició de plàteres amb espatllera, olles i gerres amb coll corbat marcat i vora exvasada, així com els bols carenats). Pervivències neolítiques: poblats al pla amb sitges (jaciments de Bèlgida i Vil·la Filomena), necròpolis col·lectives però amb la incorporació del vas campaniforme (marítim i puntejat geomètric), punyals de llengüeta, puntes de Palmela, braçal d'arquer i botons perforats en V. Ús de tècniques metal·lúrgiques (escòries de l'Ereta III). Canvi del patró d'assentament amb la presència de poblats emmurallats (el Rincón, Peñón de la Zorra, Puntal de la rambla Castellarda, les Moreres i Ereta III). Reducció de les peces lítiques (excepte les puntes de fletxa i les dents de falç).

Les conclusions a què arriba és que l'anomenat eneolític no constitueix una cultura pròpiament dita, sinó una simple etapa al llarg de l'evolució del neolític II i que l'entrada del metall al

País Valencià es realitza dins d'un context socioeconòmic neolític.

Ara bé, ¿quin és l'esmentat context neolític final evolucionat del III mil·lenni?

1) la major part dels poblats es troben al pla, a prop de les lleres fluvials o zones de prat o marjal, constituint un poblament estès de tipus obert.

2) en conjunt, encara són molt poc conegudes les estructures constructives dels poblats. A l'Ereta II, es coneixen estances rectangulars amb sòcol de pedra, amb els ortostats clavats verticalment, i l'interior de ambdues cares farcit de terra i cascall. Al poblat del Niuet només es coneixen sitges i una solera d'argila cuita de l'HCT. A l'Arenal, es va trobar la planta d'una habitatge de possible planta absidal i forats de pal. Al poblat del Camí del Pla, a Oliva (València), s'han excavat dues habitacions, una de possible planta quadrangular amb la fonamentació excavada al terra, amb forats de pals i una llar circular; l'altra estança tenia una planta hexagonal també amb forats de pal. La cronologia és incerta encara que es troba ceràmica esgrafiada, llisa i incisa tipus vas campaniforme. Al poblat de les Moreres, va aparèixer una cabana encaixada a la roca, sense uns límits definits, però de planta oval, amb un eix central de 8,50 metres, amb un pis delimitat per pedres i un fogar; les parets eren de fang i fusta. Recerques posteriors varen permetre descobrir, en un nivell més antic, tres noves cabanes de planta oval/subcircular, amb sòcols de pedra i argila. Hem de dir que les cabanes més antigues tenen sòcol de pedra i la més moderna no. El poblat té un recinte emmurallat amb un possible bastió semicircular extern molt semblant al model de Los Millares. Pertany a un moment contemporani a l'HCT amb tota una seqüència estratigràfica del campaniforme tipus Palmela i Ciempozuelos, però no del marítim, ceràmica pintada a franges i a bandes, i incisa decorada, endemés d'una ceràmica monocroma roja feta a motlle i de clara procedència anatòlica, datable a començaments un poc abans de l'últim terç del III mil·lenni, entre el 2400 i 2300, segons proposa l'excavador González Prats, coneixent-se la metal·lúrgia del coure. Al poblat del Promontori, a Elx, van aparèixer unes estructures de més de 2 metres de diàmetre i migrat rebaix. Són considerats com fons de cabanes, presentant un gruixut sòl d'argila cremada, i als laterals, pilots allisats de fang per un cantó i empremtes de brançam.

3) Les sitges constitueixen unes estructures domèstic-econòmiques molt freqüents, són de planta circular i secció tronco-cònica, amb la boca més estreta que el fons; les seves mides són: 1,50 metres d'alçada i 2 metres de diàmetre a la base. Unes altres estructures, les constitueixen unes fosses circulars o rectangulars de secció tronco-cònica invertida amb una fondària menor d'un metre. També es troben fossats de planta curvilínia i secció en V o U; les seves mides varien entre 1 i 6 metres d'amplada i 2 metres de fondària. Altres models menys comuns, corresponen a estructures estranyes, com la unitat 129 de les Jovades de 3 metres de diàmetre a la boca que s'estreny, formant un pou vertical de 2,50 metres de profunditat i amb una petita grada tallada a la paret al fons. En conjunt pel que sabem a l'actualitat, no existeixen moltes diferències constructives, el mateix que el patró d'assentament tampoc presenta moltes diferències apreciables.

4) l'associació nuclis de poblament i nuclis funeraris d'enterrament múltiple, encara no és molt coneguda; sembla que els poblats alacantins de les Jovades i el Niuet tenien les necròpolis a una àrea muntanyosa situada a uns tres quilòmetres de distància, o sigui a uns tres quarts d'hora de camí.

Resumint, el poblats a partir de "l'horitzó campaniforme de transició" es diversifiquen, podent ésser de diferents models:

a) d'altura emmurallats: Peñón de la Zorra (Villena, Alacant), i Puntal de la rambla Castellarda (Llíria, València).

b) pervivència dels assentaments al pla, essent generalment de grans dimensions, fins i tot 10 hectàrees, com a les Jovades.

c) poblats al pla d'època anterior que en un moment donat es fortifiquen (l'Ereta del Pedregal, Navarrés, València, fase III).

Al III mil·lenni sembla que la demografia va patir un fort augment degut a la intensificació del medis de producció neolítics. Els anàlisi pol·línics mostren que els boscos van desaparèixer degut a l'acció antròpica. El cultiu de cereals es troba a les Jovades i les lleguminoses a Cendres. Bernabeu i Martí proposen hipotèticament la utilització de l'arada primitiva de fusta de rella vertical, sense peu, encara que arqueològicament no existeixen proves.

Respecte als enterraments, tothom coneix, la singular absència de les construccions mega-

lítiques i la nombrosa presència de coves naturals d'enterrament col·lectiu, encara que també es coneixen els enterraments en parella o individuals, realitzats a l'interior de sitges o fosses. El sistema d'enterrament en cova natural, és anomenat generalment col·lectiu, encara que preferim la denominació d'inhumació múltiple; també hem de dir que al País Valencià, fins ara no s'han detectat enterraments col·lectius simultanis, o sigui que les inhumacions no s'han fet aïlladament de manera individual, sinó que per diverses causes foren enterrats molts cadàvers a la vegada en el mateix sepulcre. Malauradament, la major part de les coves d'enterrament han estat saquejades des de sempre, encara que en la literatura regional no sembla pas que s'hagin trobat mai indicis d'aïtals enterraments simultanis, com passa a la vall de l'Ebre. Actualment es tenen censades més de cent cavitats, la majoria de les quals no han pogut ésser excavades amb garanties científiques i exhaustivament. Pel moment, s'han trobat quatre formes diferents d'enterraments: a) enterrament primari (poc freqüents), les inhumacions són en posició decúbit supí o lateral, o decúbit lateral flexionat; b) enterrament secundari (el més freqüent); c) abocament de les despulles als avencs directament; d) l'únic enterrament en pou artificial, excavat fins a tres metres de fondària, és el trobat al poble de Càlig, a Castelló.

Els enterraments dins de sitges o fosses, semblen selectius, puix només es troben parts aïllades dels cossos. Sembla que es practicà des de "l'horitzó campaniforme de transició" (Arenal de la Costa, Vil·la Filomena, l'Atarcó).

També s'ha comprovat, una manipulació *post mortem*, donat les troballes d'ossos cremats o alteracions dentaries que ens demostren l'existència de rituals prou complicats, com és el cas dels enterraments secundaris de l'abric de l'Escurrupeña, de la cova del Racó Tancat, a la cova del Negre, tots a Cocentaina, abric de la Barcella, a Torremanzanas, cova de les Lloletes d'Alcoi, cova de Bolomini, a Alfara, Cueva de las Lechuzas, a Villena, Cueva de Roca, a Oriola, tots a les terres d'Alacant, excepte la cova valenciana de la Recambra, a Gandia.

A l'any 1994, es varen celebrar les "Segones Jornades d'Arqueologia", a la localitat alacantina d'Alfàs del Pi i el mateix autor presentà una ponència titulada "*Origen i consolidación de las sociedades agrícolas. El País Valenciano entre el Neolítico i la Edad del Bronce*". On estableix una reestructuració del període eneolític, etapa que ell

creu no va existir al País Valencià, doncs com ja havia escrit al 1984, la pervivència del substrat neolític final es va perllongar tot al llarg del III mil·lenni fins al HCT, ja a les darreries de l'esmentat mil·lenni. Per això en la seva nova reestructuració, el neolític el divideix en dues etapes, neolític I i II. Del primer no hem parlar, puix no correspon al nostre tema; però sí del neolític II que comprèn els antics neolític final I i II, així com l'eneolític inicial o precampaniforme. Aquest nou capgirament ve donat pels treballs duts a terme a la cova de les Cendres, i als poblats de les Jovades (Cocentaina, Alacant), el Niuet (l'Alqueria d'Asnar, Alacant), i de l'Arenal de la Costa (Ontinyent, València). En realitat tot el model que presenta Bernabeu des de l'any 1984, descansa fonamentalment damunt dels jaciments de Cova de les Cendres i el poblats de les Jovades, el Niuet i l'Arenal de la Costa.

En aquest nou treball es plantegen uns models econòmics a partir de l'anomenat neolític I. Ací només ens referirem a l'etapa del neolític II i a "l'horitzó campaniforme de transició". Al III mil·lenni sembla que el blat i l'ordi es conreaven per separat, segons els estudis fets al jaciments de l'Or (Alacant), la Cova 120 (Girona), Cova del Toll (Barcelona) i Serra Grossa (Alacant), Cueva de los Murciélagos (Córdoba), Cueva de Nerja (Màlaga), encara que reconeix que la susdita asseveració hipotètica, és una extrapolació, puix al neolític II al País Valencià, no s'han trobat mostres.

L'existència de destrals de pedra, segons aquest autor, estarien relacionades amb els treballs de desforestació necessaris per a obrir noves terres per al conreu de secà i per tant amb la introducció de l'arada. Manté l'opinió que a partir del III mil·lenni hi ha un canvi en l'estratègia del conreu, les terres (ubicació i revalorització) i els poblats (reestructuració interna). En aquest sentit l'autor segueix les tesis de Chapman, qui creu que l'economia de producció cerealística va canviar les estructures socials i econòmiques dels grups socials, i també de Gilman i Harrison, pels quals els canvis socials de les poblacions neolítiques finals són deguts més al progrés agrícola, - introducció de l'arada amb tracció animal, policultiu i irrigació-, i no per l'aparició de la metal·lúrgia, el qual fou el resultat de la concentració de poder de minories que controlaven els cultius agrícoles dels seus propis dominis i de la resta d'altres petits propietaris. Aquest és un punt de vista que procedeix de les corrents de l'arqueologia procesualista que magnifica l'interès en l'estudi de la producció econòmica i les formes de control dels excedents, així com la importància de les

formes de control dels excedents de la producció i la manipulació per part dels grups de poder tribal a la creació de xarxes d'intercanvi i la lluita per la competència amb les altres èlits dels grups veïns. A partir de l'esmentada òptica procesual existeixen diferents tendències, com per exemple el model de Gilman, per qui existeix una circulació de bens de luxe, com pot ésser el vas campaniforme, vestuari amb botons d'os, punyals de llengüeta, braçal d'arquer, puntes de fletxa metàl·liques, instrumental divers de coure, etc., els qual serien productes o indicadors d'una jerarquització social i riquesa personal. La circulació d'aitals objectes constituïa una pràctica econòmica de distribució de productes exòtics a fi d'augmentar el poder social i polític dels compradors i també el prestigi dels distribuïdors. Aquest sistema es donaria en cultures on hi hauria una forta estratificació social, com per exemple a la cultura de Vilanova de Sao Pedro a Portugal o a Los Millares, a Almeria. També proposa l'*Staple Finance*, o emprar l'administració per la promoció d'articles principals produïts per a mercats distribuïdors, com per exemple l'exportació d'excedents agrícoles mitjançant la coerció de qualsevol tipus, a grups socials on no existia una gran estratificació social. Per la seva part, Shennan aplica el model de *Peer polity Interaction Sphere* o sigui, l'àmbit d'interacció de grups socio-culturals igualitaris, on el control d'elements rituals o ideològics, crea xarxes d'intercanvi que tenen un poder significatiu. Existeixen altres corrents de models teòrics, com les diferents interpretacions marxistes, estructuralisme, materialisme cultural, etc., però que ací no és el moment d'ampliar.

Amb relació a la ramaderia també ens trobem al llarg del III mil·lenni, davant un canvi estratègic, especialment en l'explotació d'oví-càprids i bòvids.

Quan s'introdueix "l'horitzó campaniforme de transició", els sistemes socio-econòmics es fan més complexos, apareixen les primeres societats jerarquitzades, així com un probable augment de la conflictivitat intergrupals com a conseqüència d'una expansió de la territorialitat dels poblats.

Totes aquestes sistematitzacions que hem presentat fins ara, per suposat, es refereixen a les terres centro-meridionals del País, o sigui la conca del baix Segura, i dels rius Vinalopó, Xúquer i fins i tot el Túria, o sigui Alacant i la major part de València.

Ara bé, ¿què passa al sector nord del País Valencià? En primer lloc, l'entorn geològic i geogràfic és lleugerament diferent a la resta del

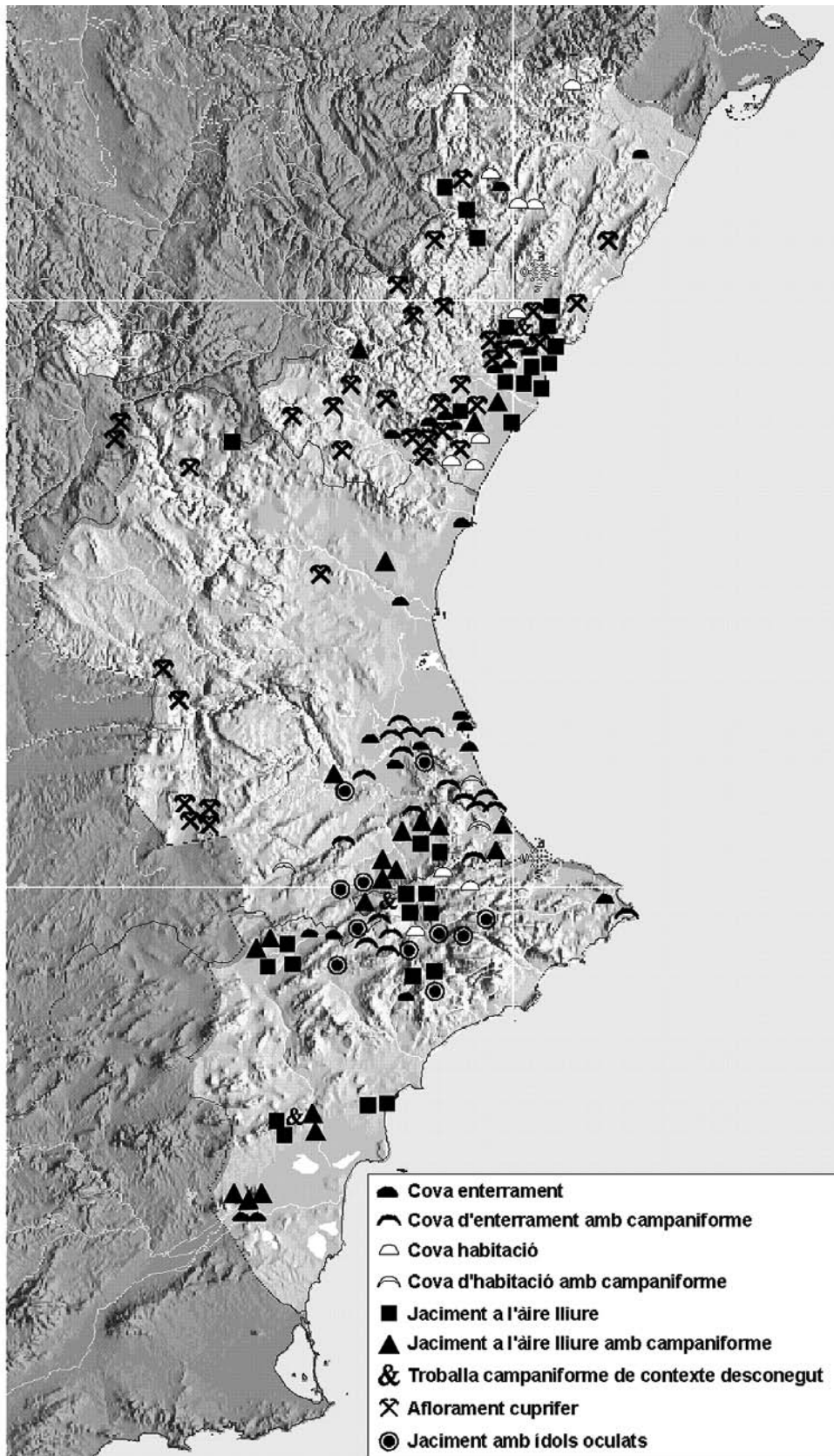

Figura 1. Plànol de dispersió de jaciments eneolítics valencians.

País. les planes litorals han sofert una molt forta acció antròpica des de l'època protohistòrica fins als nostres dies, i també canvis geomorfològics del tipus torrentada han fet, en el primer cas, (acció humana) desaparèixer els possibles assentaments supervivents de les esmentades, i en segon cas, les nombroses revingudes estacionals succeïdes al llarg del temps que han inundat el glacis quaternari castellanenc, han enterrat a molts metres sota terra, els migrats jaciments de l'esmentada època, com és el cas del Tirao de Borriana (Castelló). Això vol dir que poblats a l'aire lliure al pla, quasi no es coneixen. Per tant, des del punt de vista arqueològic encara és prou desconeguda aquesta etapa. La fragilitat constructiva dels assentaments situats a les planes litorals i en els asprius enclavaments de muntanya, batuts per la forta erosió, on es van ocupar abrics i coves, a més d'una, creiem migrada demografia, no ha donat ocasió a grans descobriments referits a hàbitats eneolítics. Per una altra banda, creiem que el patró d'assentament era dispers i que les poblacions almenys les muntanyenques, foren d'una gran mobilitat itinerant. Personalment tenim una hipòtesi referida a l'existència de grups caçadors d'ascendència neolítica que haurien sobreviscut arrelats a la seva tradicional manera de viure i que encara seguirien pintant els abrics a l'estil de l'art llevantí. Un exemple el tindríem a l'Abric 2 del Cingle de l'Ermità, situat dins del barranc d'Albocàsser, afluent de la Valltorta (Castelló), on a les darreries del III mil·leni gent d'ascendència meso-neolítica utilitzaven el metall, -una punta de Palmela-, que junt amb una altra trobada a la Serratella, són les dues úniques evidències conegudes fins ara a les terres de Castelló d'aquest tipus de peça corresponent a l'horitzó campaniforme de transició”.

Per una altra part, a totes les comarques de Castelló, i com passa al baix Aragó i sud de Tarragona, existeixen uns singulars i mal coneguts jaciments a l'aire lliure, anomenats incorrectament “tallers de sílex”, molts dels quals pertanyen a aquest moment cronocultural; els més coneguts són els situats als planells del barranc de la Valltorta, i a les “moles” dels Ports, comarca veïna a les terres catalano-aragoneses; també s'han localitzat jaciments semblants a les terres de piemont de les serralades litorals i prelitorals, com els jaciments de Salandó i la Comba, a Benicàssim; Corral Blanc i Pla de la Pitja, a la Pobla Tornesa, ambdós situats a prop d'una antiga àrea llacunar. D'aquests jaciments no en sabem res, podrien haver sigut establiments temporals més o

menys reocupats, però la manca d'excavacions no permet saber-ho amb certesa. Al ja esmentat jaciment dell Tirao, a Borriana, a una fondària d'entre 4/5 metres, es van trobar cinc llars corresponents a sengles fons de cabana molt destrossats. L'hàbitat es situava a prop de la llera d'un antic curs d'aigua i d'una zona de terres arenoses i pedregoses. Apart d'un migrat lot de materials arqueològics poc explícits, que poden correspondre a un moment final neolític o inicis de l'eneolític, no en sabem res més d'ell, ja que fou destruït per unes extraccions massives de terres.

Uns altres possibles jaciments d'aquest període, poden haver sigut els anomenats pujolets del Grau de Castelló, els quals foren destruïts al segle passat. El jaciment a l'aire lliure de Vil·la Filomena a Vila-real, consta de nombroses sitges d'uns dos metres de diàmetre, entre 27 i 35 segons versions diferents. Al seu interior van aparèixer nombroses restes faunístiques, àdhuc humanes (6 cranis), així com un abundós i divers utilatge arqueològic, destacant-se la ceràmica campaniforme d'estil marítim i del tipus cordat. Considerat poblat per uns i necròpolis per altres, el cas és que constitueix una referència típica de l'eneolític valencià, en aquest cas de “l'horitzó campaniforme de transició”, del qual tampoc sabem res a les comarques de Castelló.

Poc més podem dir dels assentaments de planura. Dins del sector muntanyenc de la serralada litoral, també ens consta l'existència d'un poblat, també desaparegut a principis de segle, conegut com el Roqueral de les Santes, a Cabanes, jaciment classificat com neolític antic, encara que creiem, a pesar dels seus escassos i poc explícits materials, que ha de correspondre a les darreries del neolític o inicis del neo-eneolític.

Podríem allargar la llista amb nombrosos jaciments, molts desapareguts pels treballs agrícoles, altres saquejats, i uns pocs excavats parcialment. Nogensmenys no ho farem, puix els afegim als plànols de jaciments (Figs. 1; 2).

Una troballa aïllada del seu context arqueològic, però considerada com pertanyent a l'eneolític, apareguda al llaurar un camp, en un punt de la partida de les Mallades, a prop d'Artana, consisteix en una figura antropomorfa esquemàtica en pedra, formada pel tronc d'un cos humà sense cames, però amb cap i dos parells de extremitats corbades cap amunt, a manera d'uns braços alçats en actitud orant; l'alçada es de 52 centímetres i l'amplada màxima, 42 centímetres (Fig. 3).

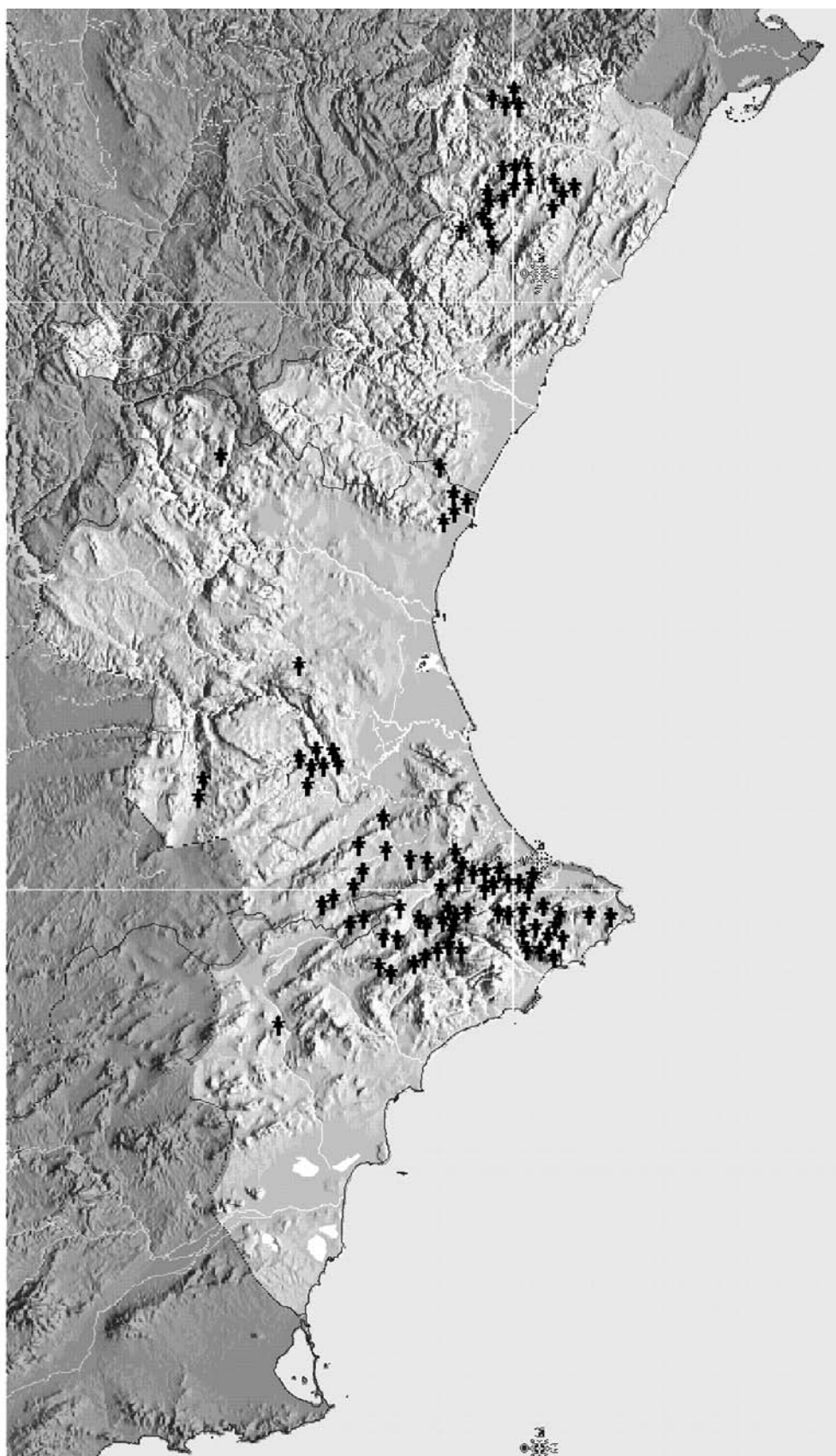

Figura 2. Plànol de distribució de jaciments amb art rupestre esquemàtic al País Valencià.

Respecte a les coves d'enterrament, el panorama és igualment desencísador. L'única cova excavada amb certa garantia fou la Cueva de la Torre del Mal Paso de Castellnovo, a l'any 1947 pel Servei d'Investigació Prehistòrica de València. En els nivells corresponents a l'eneolític, es van localitzar diversos enterraments, recuperant-se cinc cranis, a més de cisells de pedra polimentada, puntes de fletxa de sílex dels tipus peduncle amb aletes, romboïdals, foliàcies i de base convexa; a més d'indústria òssia, ceràmica llisa i decorada amb incisions i cordons, penjolls, etc.

Per un altra part, hem de dir que l'única cova sepulcral artificial de tipus múltiple coneguda fins ara al País Valencià, és la Cova de Càlig, descoberta al 1929 al bell mig del poble i saquejada totalment. L'obertura circular de l'entrada tenia 1 metre, i una fondària de 3 metres, tallada verticalment a la roca, amb una longitud al seu interior de 3,50 metres i una amplada de 2,50 metres. Es trobaven enterrats 20 inhumacions, acompanyades d'un aixovar compost per ceràmica llisa, puntes de fletxa del tipus fulla de llorer, i d'aletes amb peduncle, i una destal polimentada.

També hem de subratllar la migrada presència de "l'horitzó campaniforme de transició" (HCT) a les comarques castellonenques. Solament s'han trobat dos trossets de vas campaniforme en superfície a la Muntanya del Castell, a la Vilavella. A la Cova Cirat, a Montán, es va recollir un fragment, sense mes detalls; cal esmentar el jaciment de Vil-la Filomena, a Vila-real, on es van trobar nombroses restes de vasos campaniformes del tipus marítim, Ciempozuelos i cordat d'origen centro-europeu, l'únic jaciment al País Valencià amb aquesta decoració, datada entre el 2200 i 2000 abans de l'Era, Finalment a la campanya de l'any 2000 realitzada pel Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació de Castelló (SIAP) a la Cova del Petroli (Cabanes), a aparegut un petit bocí de campaniforme del tipus domèstic, en un nivell datat per C-14 al 2120 BC.

Elements materials associats a "l'horitzó campaniforme de transició", com els botons amb perforació en V, s'han trobat als abrics d'enterrament de la Joquera, i a l'abric funerari del Camí de la Costa, ambdós al terme de Castelló; i al Cau d'en Borràs, a Orpesa.

Pel moment les restes metàl·liques trobades als jaciments eneolítics són molt pobres, solament compostos per punxons, cisells i destraletes.

La riquesa metal·lífera de Castelló, essent pobre, és més abundosa que a la resta del País. Únicament a la zona meridional compresa entre la

vall del riu Palància i les terres muntanyenques de la serra d'Espadà i els seus estreps, especialment a la comarca de l'Alt Palància, dins dels termes d'Altura, Assuévar, Begís, Caudiel, Xóvar, Matet, Soneja i Viver, es coneixen uns escadussers i pobres jaciments d'atzurita i malaquita, el mateix que en alguns indrets de la Plana Baixa, com a Artana, Betxí, Eslida, Onda i la Vall d'Uixó. Més esporàdicament, aquests minerals de coure afluïren a la zona central de Castelló, a les comarques de l'Alt Millars (Castillo de Villamalefa, Cedramán i Villahermosa), a l'Alcalatén (Lucena i Vistabella), i a la Plana Alta, a la serra de les Santes (Benicàssim, Cabanes) i també a la serra de les Comtesses (Sant Joan de Moró, Vilafamés, Borriol, la Pobla Tornesa). Per contra a les comarques septentrionals, quasi no existeixen afloraments coneguts, només en els Ports es registra una possible presència de cuprita dins del terme de Vilafranca; i al Baix Maestrat, un migrat aflorament d'atzurita i malaquita al terme d'Alcalá de Xivert. En conclusió, pogué existir al nord del País Valencià, una dèbil presència de carbonats cuprífers, que potser justifiqui una metal·lúrgia local molt restringida.

La tècnica metal·lúrgica revolucionà a la llarga, les estructures socials i econòmiques de les societats pastorivols i agricultores neolítiques finals, i així aquests grups socials poc a poc anaren adoptant materials de coure, com un nou mitjà tecnològic de producció que a partir d'una matèria natural en brut, aconseguia un nou producte amb un alt grau de valor d'ús i prestigi, el que els arqueòlegs anomenen amb el lleig anglicisme, d' objecte artificial metal·lic.

La transformació dels minerals cuprífers fou un procés llarg, amb diferents estadis evolutius, ja que el tractament aplicat per a l'obtenció del metall varia segons sigui la composició dels minerals de coure, uns més fàcils d'obtindre que altres, i també, segons els procediments de reducció aplicat, s'obté el metall amb major o menor complexitat. Així, l'atzurita i la malaquita constitueixen el grup de minerals compostos oxigenats i carbonatats més fàcils de tractar, ja que solament s'han de torrefactar amb carbó i utilitzar un fudent silici; així el carbó es combina amb l'oxigen del mineral i forma l'anhídrid carbònic, que es volatilitza i allibera el metall. Per contra, els minerals sulfurats, com la calcopirita i la calcosina, són més difícils d'obtindre, ja que el seu procés és llarg i complicat, doncs han de realitzar-se diverses operacions de torrefacció i fusió del metall, barrejant-se amb escòria altres fundents, els

quals, per volatització de productes secundaris i sofre, també eliminen el ferro i permeten l'oxidació del metall restant, la qual cosa equival a obtenir el mineral oxigenat i la seva darrera reducció mitjançant el carbó, per a alliberar l'anhidrid carbònic, i d'aquesta manera obtenir el metall fos.

Això vol dir per tant, que no existeix en estat pur el mineral de coure, doncs l'anomenat coure natiu conté combinacions d'altres elements en insignificants quantitats, com ferro, antimoni, arsènic, plom, níquel, bismut, etc., i per tant la seva presència determina la qualitat, resistència i duresa del metall cuprífer; així per exemple, si conté plom, el coure serà tou; o pel contrari si posseeix índexs de bismut, el coure obtingut serà trencadís; per contra, si es troba l'arsènic el coure serà prou resistent. Aquests aliatges naturals no intencionals, proporcionaven una major o menor qualitat als instruments manufacturats. Més tard, al cap d'un grapat d'anys, els metal·lúrgics del període que anomenen eneolític o també calcolític, es varen donar compte que en afegir estany, amb un aliatge per damunt del 5 per cent, la resistència del metall obtingut era superior, donant un nou metall artificial més dur, el bronze, i sense saber-ho, ni voler-ho varen entrar a una nova edat arqueològica...(!)

A grans trets podem resumir el procés metal·lúrgic del coure de la següent manera: recollida del mineral a les mines a l'aire lliure o a l'interior de la terra mitjançant pous i perforacions; triturat, mòlta o polvorització del mineral en morters o molins, per a seguidament calfar-lo a fi d'obtenir partícules foses per a ser rentades; novament es comença el procés de calentament o de torrefacció als forns, a una temperatura mínima de 815 graus centígrads amb la fi d'obtenir el metall a partir del mineral, i com a resultes de tot això, s'obtenia l'escòria, la qual es trencava per així obtenir petites boletes de coure. Tot seguit s'aplicava un nou procés de fosa, també en forns, amb les boletes de metall cuprífer, aquesta vegada a una temperatura de 1085 graus centígrads, a fi d'aconseguir el líquid metàl·lic, que s'abocava a l'interior dels gresols d'argila; seguidament venia el vessat del metall líquid als motlles amb les formes dels instruments desitjats; seguia un procés de refredament i enduriment del metall a l'interior del motlle, aconseguint-se un pa de mineral fos o lingot per a la seva posterior fosa, o àdhuc les peces obtingudes directament dels motlles. Una vegada fabricada la peça es

Figura 3. Ídol eneolític d'Artana (foto Mercé).

martelleja, llima i brunyeix a les encluses de pedra per a obtenir un bon acabat.

Els primers indicis d'utilització de la metal·lúrgia del coure es troben al Pròxim Orient; al desert del Sinaí; Síria; Iraq; Iran; i Turquia; a l'Europa centrorient (conca del Danubi, a Moldàvia, Tràcia, Ucraïna i tota la regió carpatobàltica), al llarg del VII mil·lenni. No cal dir que aital transcendental nova tecnologia, no alterà ni arraconà de cop les sòlides estructures de producció econòmica de les anomenades societats locals agropastorals, doncs van haver de transcórrer uns milers d'anys perquè es divulgaren per complert els coneixements de fabricació de l'utilatge de coure.

Així doncs, els artesans tradicionals de la talla de pedra varen continuar treballant i perfeccionant, no solament les destrals polides, obtingudes de roques eruptives, producte d'un important comerç d'intercanvi interterritorial, sinó també l'elaboració d'utilatge lític en sílex, fabricat

amb gran mestratge i perfecció tècnica, com a resultat de la competència exercida pels nous artesans del metall de coure i per la mil·lenària tradició en el coneixement de les matèries pètries. En realitat al llarg dels primers estadis de la metal·lúrgia del coure, la fabricació i obtenció d'utillatges de l'esmentat metall fou més en funció del prestigi i exhibició de riquesa de qui podia obtenir aitals instruments, que per la seva utilitat pràctica en el treball quotidià, ja que les peces de coure es trencaven amb gran facilitat, degut a que el coure aliat de manera natural amb altres minerals, continguts en molt baixes proporcions, era un metall sense una gran resistència als cops i per tant prescindible per a un instrumental de feina o àdhuc bèl·lic.

El coneixement de la metal·lúrgia del coure s'estengué per la península Ibèrica als voltants dels anys 2500. Els focus principals es troben al sud de Portugal, a l'Alentejo i Algarve, a l'Extremadura meridional a Badajoz, Andalusia, concretament Huelva, Granada, Jaén i Almeria; i al Sudest peninsular, a Múrcia. Regions aquestes on prosperaren importants cultures eneolítiques o calcolítiques, com Vilanova de Sant Pere, Zambujal, i Los Millares, a Almeria.

Respecte a les datacions de Carboni 14 referides al III mil·lenni al País Valencià, són molt escasses, 16 en total, repartides de la següent manera: 9 a Alacant, i 4 a Castelló i 3 a València respectivament. Les dates entre parèntesi han estat recalibrades segons la versió de Stuiver & Reiner de 1993 (CALIB 3, v. 3.0.3).

Alacant

Cova del Moro, Agres: 2830 ± 80 BC (3700-3369 BC); Cova de les Cendres, Teulada: 2750 ± 120 BC (3709-3091 BC), 2330 ± 160 BC (3345-2478 BC), 2260 ± 120 BC (3097-2462 BC); el Niuet, l'Alqueria d'Aznar: 2650 ± 80 BC (3533-3081 BC); les Jovades, Cocentaina, 2860 ± 60 BC, (3704-3499 BC), 2710 ± 90 BC (3639-3291 BC), 2420 ± 60 BC (3110-2880 BC); Pic de les Moreres, Crevillent, 2120 ± 140 BC (2919-2197 BC).

Castelló

Cova Puntassa, Coratxà, 2560 ± 110 BC (3385-2911 BC); Cova de Dalt del Tossal de la Font, Vilafamés: 2810 ± 70 BC (3661-3368 BC); 2190 ± 100 BC (2912-2465 BC); Cova del Petrolí, Cabanes, 2180 ± 130 BC (3010-2330 BC).

València

Cova de la Recambra, Gandia, 1900 ± 160 BC (2699-1879 BC); Ereta del Pedregal, Navarrés, 1980 ± 250 BC (3039-1737 BC); l'Arenal de la Costa, Ontinyent, 1940 ± 80 BC (2508-2135 BC).

Respecte a l'art esquemàtic neo-eneolític, aquest és un tema delicat i de molt difícil resolució pel moment, ja que el propi concepte esquemàtic defineix més un estil artístic que una periodització cronocultural, i per tant representacions d'aquest tipus les tenim des del neolític fins a època històrica. Això planteja la necessitat de conèixer els esquematismes corresponents a cadascuna de les etapes pre-protolítiques i històriques. Els especialistes que treballen l'art rupestre poden determinar en certs casos aitals diferències, encara que no sempre, doncs certs motius com els sols, antropomorfs, fitomorfs i zoomorfs esquemàtics apareixen en ceràmiques cardials, però també es troben representats en períodes posteriors. Aquesta pervivència de motius estilístics, dificulta l'enquadrament a un moment determinat de certes pintures. De totes maneres, l'estudi de conjunt de jaciments amb aquestes representacions pictòriques, permeten una anàlisi detallada de cadascun del motius figurats i la seva adscripció relativa a unes etapes cronològiques concretes. L'existència de figuracions halteriformes, triangulars, bitriangulars, oculades, i segmentades per exemple, predeterminen un horitzó cronocultural pels voltants del III mil·lenni, encara que presenten problemes de perduració en el temps.

Al País Valencià, el descobriment a l'any 1980 d'un nou tipus de representacions pictòriques de gran tamany, anomenades macroesquemàtiques, aparegudes només, fins ara, a comarques alacantines, va remoure de nou el problema de la cronologia de l'art rupestre. Segons alguns autors aquest estil, que no té res a veure amb l'esquemàtic, és anterior a les figuracions naturalistes de l'anomenat estil llevantí, o almenys contemporani.

Però el panorama es pot complicar si es planteja, com ho fem nosaltres, si pensem hipotèticament en la possibilitat que els tres estils, el macroesquemàtic (a Alacant), certs motius esquemàtics i una gran part del naturalista i seminaturalista llevantins, van poder ésser contemporanis a les darreries del IV i a tot al llarg del III mil·lenni. Serien doncs, manifestacions ideològiques i artístiques de diferents poblacions amb sistemes socioeconòmics totalment diversos.

Figura 4. Cista d'enterrament del neolític final, apareguda al terme de Morella (foto N. Mesado).

Els caçadors residuals d'arrels mesolítiques que encara perviurien a les zones muntanyenques de l'interior al llarg del V i IV mil·leni, representant escenes de caceres naturalistes, i àdhuc en certs casos pintant en linial-geomètric; les poblacions neo-eneolítiques no agrícoles que caçaven i pastorejaven, i que per influències del substrat meso-neolític, també seguien pintant amb l'estil naturalista i seminaturalista; i les poblacions neolítiques amb agricultura i ramaderia que a certes zones d'Alacant utilitzaven l'estil macrosquemàtic, durant el V i IV mil·leni. A la primera meitat del III mil·leni encara l'estil llevantí perduraria, apareixent a partir de la segona meitat del III, certs motius de l'art esquemàtic, el qual continuaria, canviant temes i estils fins al primer mil·leni. Complicat panorama el que presentem ací, i que molts investigadors no acceptarien en absolut. Però nosaltres no creiem en sistematitzacions tancades ni en concepcions unívoques,

doncs la realitat és diversa i complexa. ¿Com classificaríem, per exemple arqueològicament a les poblacions australianes del segle XIX, gent amb un modus de vida retardatori, ancorats en un passat quasi inamovible, però contemporanis a una societat europea invasora? Així per tant, si existeixen encara, grups indígenes amb cultures pròpies arrelades amb tradicions que s'han perllongat al llarg de milers d'anys, com els boiximans, els fueguins, australians, etc, aïllats més o menys dins dels seus nínxols ecològics de la resta d'altres cultures i civilitzacions, amb més raó al llarg de la prehistòria, haurien existit grups humans arrelats a un medi i modes de producció autàrquic i suficient com per a mantindre's dins d'uns determinats sistemes socio-culturals i amb unes concepcions ideològiques i artístiques pròpies conservades al llarg del temps. Aquest és un tema que donaria peu a un aferrissat debat que aquí no ens incumbeix plantejar.

Al País Valencià doncs, el procés d'eneolització va tindre una gènesi complexa i diversificada segons àrees geogràfiques i territoris, ja que en realitat és un avenç socio-econòmic que parteix d'unes bases neolítiques finals amb una presumible ampliació dels recursos agraris a les terres baixes, especialment cerealístics i de l'explotació agrícola de les lleguminoses, així com també d'un manteniment de l'activitat pastorívola. Per contra, creiem que a les terres o zones de muntanya, predominaria més l'activitat caçadora i potser també amb una certa presència de reduïts ramats d'ovicàprids; l'agricultura s'explotaria mínimament, essent del tipus artiga. Des de l'òptica de l'antropologia cultural, pel general, els grups socials simples són essencialment conservadors dels modes de vida i costums, aïllats dins dels seus territoris propis. Nogensmenys la circulació humana d'un indret a un altre sempre ha existit i ha contribuït a l'intercanvi d'idees i la introducció de novetats materials. Això junt a l'augment demogràfic, els canvis econòmics de conreu intensiu a extensiu i les alteracions del ecosistema, han propiciat canvis en les estructures socials dels grups humans. Evidentment els ídols oculats típics del Sudest trobats especialment a les comarques alacantines de l'Alcoià i el Comtat, - 49 peces- són una clara influència cultural del món de Los Millares; els jaciments coneguts són els següents: Abric del Fontanal, Onil, 14 peces; Cova de la Mallà Verda, Corbera d'Alzira, 1 peça; poblat de l'Ereta del Pedregal, Navarrés, 4 peces; Cova del Garrofer, Ontinyent, 2 peces; Cova de la Pastora, Alcoi, 25 peces; i Cova del Bolumini, Alfafara, 3 peces. Altres objectes relacionades amb el món del Sudest, són els ídols cruciformes, dels que es coneixen 19; 4 a la Cova d'en Pardo, Benisili; 9 a la Cova de la Barcel·la, Torremanzanas; 5 a la Cova de la Pastora, Alcoi; i 1 a la Cova del Moro, Agres. Per acabar la relació d'elements ideològics exòtics, també s'han trobat bètils i cilindres de pedra a dos jaciments alacantins, Abric del Tossal de la Roca, Alcalà de la Jovades, 1 betil i 1 cilindre; i 1 cilindre a l'abric de l'Ull de Moro, Alcoi. El límit nord seria la riba dreta del baix Xúquer i el meridional, la riba dreta del riu Torremanzanas; una àrea molt localitzada a les estribacions de les serralades més orientals del sistema Subbètic.

Ara bé, de sempre els investigadors valencians han volgut reconèixer una personalitat pròpia i diferenciada en les diferents cultures del País, i per això han volgut veure una evolució pròpia en l'eneolític valencià. És cert que el

fenomen megalític és inexistent, a l'igual que el sud de Tarragona, Terol i les terres de Conca i Albacete, i per tant és un clar indicador que almenys en les concepcions ideològiques i ritual funeràries funciona de manera autònoma. Darrerament s'ha donat notícia de la troballa dins del terme de Morella, de dos cistes construïdes amb lloses ortostàtiques, una d'elles de planta poligonal incompleta i amb dos enterraments en decúbit lateral i sense cap aixovar (Fig. 4). Pel que coneixem no creiem pertanyin al conjunt de sepulcres megalítics del tipus dolmènic, sinó cistes obertes, una d'elles semblant a la cista tarragonina de les Comes, a Conesa, més lligada a la cultura neolítica dels sepulcres de fosa, fase terminal. La publicació signada per Norberto Mesado referida a una suposada troballa de tres conjunts dolmeniques i un menhir a la plana de Castelló, concretament al peu d'un puig pertanyent a les anomenades Muntanyetes d'Almenara, no deixa d'ésser una bajanada fruit d'un desconeixement total envers als sistemes constructius megalítics i dels seus contextes (Mesado, 1998-1999, 445).

La manca de zones metalogenètiques importants amb minerals cuprífers, ens assenyala una altra característica significativa de l'eneolític al País Valencià.

Respecte a la distribució territorial del poblament, creiem que al III mil·lenni existia al País un nombrós mosaic de formacions socials, totes elles amb uns patrons d'assentament variats, molts adaptats a bases de subsistència retardatàries. Les activitats caçadores en molts casos predominen encara, especialment a les zones interiors muntanyenques, com en el cas del Maestrat castellonenc.

En l'aspecte paleoantropològic malgrat les nombroses restes humanes trobades a les coves d'enterrament múltiple, pràcticament desconeixem les característiques físiques dels éssers humans d'aquest període. L'únic estudi fet amb cert rigor, però malauradament desfasat pels anys transcorreguts, fou el del professor Fuster a l'any 1957. Segons el seu estudi les poblacions neoneolítiques de les contrades llevantines eren majoritàriament del tipus mediterrani gràcil de cranis moderadament dolicocefàls; també eren prou freqüents el tipus que ell anomena euroafricans i que en realitat constitueixen el tipus mediterrani robust i amb un índex de dolicocefàlia més acusat; una proporció menor està formada per un tipus paleomorf, o sigui amb característiques arcaïtzants d'arrel cromanyoide; i finalment constata la presència d'un escàs percentatge, no

significatiu, de braquicefalia, present en uns restes cranials que ell anomena dinàrico-armenoide, encara que altres autors els qualifiquen com a pertanyents al tipus mediterrani robust.

Des de la perspectiva paleobotànica, el tercer mil·lenni es troba dins de les darreries del període atlàntic i el principi del subboreal. Doncs bé, quasi no tenim dades dels medis naturals que varen existir als diferents indrets geogràfics del País, únicament els treballs arqueològics fets a les Jovades, el Niuet i Cova de les Cendres, han proporcionat restes antracològiques que han permès una reconstrucció relativa del paleo-mediambient. Existeix un total predomini de l'alzina (*Quercus ilex*), a més de roure petit (*Quercus faginea*), pi blanc (*Pinus halepensis*), freixe (*Fraxinus oxyphylla*), llorer (*Laurus nobilis*), àlber (*Populus* sp.), salze (*Salix* sp.), servera (*Sorbus* sp.) i quelcom de coscoll (*Quercus coccifera*), així com altres espècies de bosquina, com l'arboç (*Arbutus unedo*), estepa (*Cistus* sp.), matapoll (*Daphne gnidium*), ginebre (*Juniperus* sp.), ullastre (*Olea europaea* var. *Sylvestris*), llentiscle (*Pistacia lentiscus*), noguerola (*Pistacia terebinthus*), aladern (*Phyllirea* sp.), prunera (*Prunus* sp.), ginesta (*Spartium junceum*), gatosa (*Ulex parviflorus*). Respecte al poblat de l'Ereta del Pedregal, el primer jaciment neo-eneolític valencià on es varen realitzar anàlisis pol·línics, als anys cinquanta, gràcies a les terres turboses, hom pogué reconèixer la presència de pi, alzina, castanyer, ullastre, bedoll, vern, avellaner, salze, i plantes d'aiguamolls. Tota aquesta paleovegetació mostra un clima mesomediterrani subhumit molt semblant a l'actual. Com ja hem dit existeix una manca absoluta de dades a la resta de jaciments valencians. De totes maneres, pel que es coneix d'altres jaciments de la vessant de la mediterrània peninsular, a grans trets es pot establir que el paisatge amb vegetació mediterrània ja des de començaments de l'holocè fou prou obert, amb una relativa presència de cobertura arbòria i un abundós estrat d'herbacis, accentuant-se a partir del subboreal (2500-700 BC), les condicions erosives i de regressió del bosc.

Respecte a la climatologia, sembla que els estudis (pocs) sedimentològics realitzats a les terres alacantines i murcianes, s'estableix al III mil·lenni un període sec; així entre el 3010 i 2010 BC, les vessants muntanyenques restaren sense vegetació d'arborat per manca de pluges i no per l'acció antròpica. Per això mateix, la cobertura d'arbres es mantindria a prop de les cubetes endorreiques, on les capes freàtiques encara

posseïen un cert cabdal alt, i també al llarg de les fondalades o valls dels rius. Hem de senyalar que a partir del 2000 BC, retorna una nova etapa pluvial.

En quant al estudi de la cultura material eneolítica valenciana, tampoc s'ha sistematitzat l'estudi ceràmic, ni la indústria lítica. En conjunt es troba a faltar una recopilació empírica de dades generals del registre material, existint una gran quantitat de material dispers provinent d'excavacions antigues i de rebusques clandestines, però no ha existit una planificació metòdica de treball, moltes vegades per l'escàs atractiu i monotonia dels jaciments i també perquè fins fa pocs anys, no es valorava prou aquest període, a cavall entre el famós món neolític i les espectaculars etapes del bronze valencià.

Ara pel moment, podem descriure el neo-eneolític del País Valencià com una etapa desestructurada des del punt de vista del nostre coneixement cronocultural, doncs la manca de recerques de camp i d'excavacions arqueològiques metòdiques fa molt difícil obtenir una visió aprofundida dels grups socials del III mil·lenni als diferents indrets del País. Nogensmenys sembla que no es pot pensar que constitueix una homogeneïtat cultural, ans hom troba constituït per nombroses comunitats amb substrats diferenciats i arrelats a les diverses contrades del País. Per tant podem pensar que l'evolució cultural no ha estat sincrònica ni diacrònica. Ara bé la intrusió de l'etapa campaniforme, sí que va crear en certs indrets, les condicions objectives per a donar pas a nous patrons d'assentament i noves pautes econòmiques que facilitaràn l'eclosió del bronze llevatí, dins del primer terç del II mil·lenni. En un primer moment, la influència de les estructures socioeconòmiques provenen del món neolític final que poden perllongar-se fins al 2500, a partir d'aquesta data en certs jaciments es coneix el coure, encara que no la metal·lúrgia, en un moment precampaniforme. Al llarg de "l'horitzó campaniforme de transició" es difon el coneixement d'aquest metall, encara que la seva producció local és prou migrada, és el moment dels intercanvis a llarga distància.

El neo-eneolític al País Valencià, té doncs una evolució general pròpia, encara que en certs jaciments puntuals si volem, trobem elements materials que demostren una circulació d'elements materials exòtics d'ús personal que ens assenyalen uns contactes amb influències extraterritorials valencianes. A la zona meridional, a Alacant i fins el Xúquer les peces provinents del

Sudest, concretament del món de Los Millares és la prova més evident d'aïtals contactes, com per exemple els penjolls estriats, les agulles amb cap acanalat, ídols, etc. També a les comarques alacantines i les valencianes del sud, així com les castellonenques, es detecten elements aïllats de procedència catalano-francesa, com les comptes globulars i d'aletes, els penjolls prismàtics i els grans de variscita.

BIBLIOGRAFIA RESUMIDA

- APARICIO, J. (1978): *La Sima de la Pedrera*. Archivo de Prehistoria Levantina, XV, pp. 69-92. Valencia.
- BALLESTER, I. (1946): *Idolos Oculados Valencianos*. Archivo de Prehistoria Levantina, II, pp. 115-141. Valencia.
- BERNABEU, J. (1979): *Los elementos de adorno en el Eneolítico valenciano*. Saguntum, 14, pp. 109-126. Valencia.
- BERNABEU, J. (1982): *La evolución del Neolítico en el País Valenciano. Aportaciones al estudio de las culturas neolíticas en el extremo occidental del Mediterráneo*. Revista del Instituto de Estudios Alicantinos, 37. Alicante.
- BERNABEU, J. (1984): *El Vaso Campaniforme en el País Valenciano*. Trabajos Varios del SIP, 80. Valencia.
- BERNABEU, J. (1986): *El Eneolítico Valenciano: ¿Horizonte Cultural o Cronológico?* Actas del Coloquio El Eneolítico en el País Valenciano (Alcoy, 1984). Alicante.
- BERNABEU, J. (1995): *Origen y consolidación de las sociedades agrícolas. El País Valenciano entre el Neolítico y la Edad del Bronce*. Actes de les Jornades d'Arqueologia (Alfàs del Pi, 1994), pp. 37-60. Generalitat Valenciana. València.
- BERNABEU, J., GUITART, I., PASCUAL, LI. (1988): *El País Valenciano entre el final del Neolítico y la Edad del Bronce*. Archivo de Prehistoria Levantina, XVIII, pp. 159-180. Valencia.
- BERNABEU, J., GUITART, I., PASCUAL, J. LL. (1989): *Reflexiones en torno al patrón de asentamiento en el País Valenciano entre el Neolítico y la Edad del Bronce*. Saguntum, 22, pp. 99-123. Valencia.
- BERNABEU, J., BADAL, E. (1990): *Imagen de la vegetación y utilización económica del bosque en los asentamientos neolíticos de Jovades y Niueta (Alicante)*. Archivo de Prehistoria Levantina, XX, pp. 143-166. Valencia.
- BERNABEU, J., MARTÍ, B. (1990): *El País Valenciano de la aparición del Neolítico al Horizonte Campaniforme*. Actas del Coloquio Aragón-Litoral Mediterráneo: intercambios culturales en la Prehistoria, pp. 201-230. Zaragoza.
- FLETCHER, D. (1961): *La Ereta del Pedregal (Navarrés, Valencia)*. Archivo de Prehistoria Levantina, IX, pp. 79-97. Valencia.
- FUSTÉ, M. (1957): *Estudio antropológico de los pobladores neoenolíticos de la región valenciana*. Trabajos Varios del SIP, 20. Valencia.
- GONZÁLEZ-PRATS, A. (1986): *El poblado calcolítico de Les Moreres en la Sierra de Crevillente*. Actas del Coloquio El Eneolítico en el País Valenciano (Alcoy, 1984). Instituto de Estudios Juan Gil-Albert. Diputación Provincial. Alicante.
- GONZÁLEZ-PRATS, A., RUIZ, E. (1991-1992): *Nuevos datos sobre el poblado calcolítico de Les Moreres, Crevillente (Alicante)*. (Campañas 1988-1993). Anales de Prehistoria y Arqueología, 7-8. Murcia.
- GUSI, F. (1975): *Un taller de sílex bajo abrigo en la 2ª cavidad del Cingle de l'Ermità (Albocácer)*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 2, pp. 39-64. SIAP. Diputació. Castellón de la Plana.
- JUAN CABANILLES, J. (1994): *Estructuras de habitación en la Ereta del Pedregal (Navarrés, Valencia)*. Resultados de las campañas de 1980-1982 y 1990. Saguntum, 27, pp. 67-98. Valencia.
- JUAN CABANILLES, J., MARTÍNEZ, R. (1988): *Fuente Flores (Requena, Valencia)*. Nuevos datos sobre el poblamiento y la economía del Neo-Eneolítico valenciano. Archivo de Prehistoria Levantina, XVIII, pp. 181-226. Valencia.
- LERMA, J. V. (1981): *Los orígenes de la metalurgia en el país valenciano*. Archivo de Prehistoria Levantina, XVI, pp. 129-140. Valencia.
- LLOBREGAT, E. (1966): *Estudio de los megalitos portugueses por los Leisner, y las cuevas de enterramiento múltiple del país valenciano*. Archivo de Prehistoria Levantina, XI, pp. 81-90. Valencia.
- LLOBREGAT, E. (1973): *Del fin del Neolítico de cerámicas impresas al comienzo de la Edad del Bronce en la región valenciana*. Papeles

- del Laboratorio de Arqueología de Valencia, 9, pp. 3-10. Valencia.
- LLOBREGAT, E. (1975): *Nuevos enfoques para el estudio del periodo del Neolítico al Hierro en la región valenciana*. Papeles del Laboratorio de Arqueología, 11, pp. 119-140. Valencia.
- MARTÍ, B. (1983): *El naixement de l'agricultura en el País Valencià. Del Neolític a l'Edat del Bronze*. Secretariat de Publicacions de la Universitat, 132 pp. València.
- MASSER, C. (1988): *Chalcolithique*. Dictionaire de la Préhistoire. Presses Universitaires de France. Paris.
- MESADO, N. (1998-1999): *Un posible conjunto dolménico en la "muntanyeta de Gomís"*. Estudis Castellonencs, 8, pp. 445-470. Diputació. Castelló de la Plana.
- MUÑOZ, A. M^a. (1985): *El Eneolítico en el País Valenciano y Murcia*. Arqueología del País Valenciano: panorama y perspectivas. (Elche, 1983). Anejo de la revista Lucentum, pp. 85-100. Alicante.
- PÉREZ, M. (1990): *La ganadería y la caza en la Ereta del Pedregal (Navarrés, Valencia)*. Archivo de Prehistoria Levantina, XX, pp. 223-239. Valencia.
- PLA, E. (1958): *La Covacha de la Rivera*. Archivo de prehistoria Levantina, VIII, p. 46. Valencia.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R. (1983): *Las cerámicas de tipo campaniforme de Elche*. Varia II. Serie Arqueológica, 9. Departamento de Historia Antigua, pp. 31-42. Valencia.
- SOLER, J. (1985): *Los ídolos oculados sobre huesos largos del enterramiento de El Fontanal (Onil, Alicante)*. Lucentum, IV, pp. 15-35. Alicante.
- TARRADELL, M. (1961): *Sobre la identificación de los poblados eneolíticos*. Actas del VI Congreso Nacional de Arqueología (Oviedo, 1959). Zaragoza.
- TARRADELL, M. (1962): *El País Valenciano del Neolítico a la Iberización. Ensayo de síntesis*. Sobretiro de Anales de la Universidad de Valencia. Vol. XXXVI - curso 1962-63. Cuaderno II, pp. 86-91. Valencia.
- VVAA (1986): *El Eneolítico en el País Valenciano*. Actas del Coloquio (Alcoy, 1984), 174 pp. Instituto de Estudios Juan Gil-Albert. Diputación Provincial. Alicante.
- VVAA (1990): *El III milenio aC en el País Valenciano. Los poblados de Jovades (Cocentaina, Alacant) y Arenal de la Costa (Ontinyent, València)*. Departament de Prehistòria i Arqueologia, 179 pp. València.
- VVAA (1995): *El Calcolítico a debate*. Actas de la Reunión de Calcolítico de la Península Ibérica (Sevilla, 1990). Consejería de Cultura. Junta de Andalucía. Sevilla.

